

Прикарпатський університет ім.В.Стефаника

На правах рукопису

ЧЕРЕДРЕЦЬКА Барбара

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ
ПОПЕРЕДЖЕННЯ ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ ДІТЕЙ
МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ
(НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛЬЩІ)**

13.00.01 — теорія та історія педагогіки

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня доктора
педагогічних наук

Барбара Чердрецька

Івано-Франківськ — 1997

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00751858 (Y)

37 (100) (037) 7
37
Дисертацією є монографія
Робота виконана в Жешуві
(Польща) та в Прикарпатському
Стефаника

Науковий консультант: доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України
Ступарик Богдан Михайлович.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України
Коваль Лариса Григорівна;

доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України
Євтух Микола Борисович;

доктор педагогічних наук, професор
Оржеховська Валентина Михайлівна.

Провідна установа: Житомирський державний
педагогічний інститут Міністерства
освіти України, м.Житомир.

Захист відбудеться "6" травня 1997 р. о 12.00 год. на засіданні
спеціалізованої вченої ради К 09.03.01 в Прикарпатському
університеті ім.В.Стефаника за адресою: 284000, м.Івано-
Франківськ, вул.Шевченка, 57.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Прикарпатського
університету ім.В.Стефаника (284000, м.Івано-Франківськ, вул.
Шевченка, 57).

Автореферат розісланий "4" квітня 1997 р.

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради

O.S.Pera

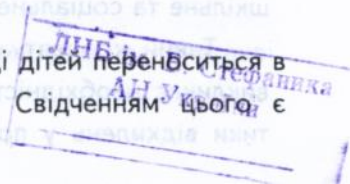
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Актуальність дослідження. У зв'язку з об'єктивними процесами, які відбуваються в суспільстві, в останні роки значно зросло число відхилень у поведінці неповнолітніх, про що засвідчують результати психолого-педагогічних та соціологічних досліджень. Це явище характеризується такими ознаками: по-перше, зростанням чисельності дітей, у яких спостерігаються відхилення від суспільних норм поведінки; по-друге, відхилення поведінки все частіше зустрічаються серед дітей молодшого шкільного віку; по-третє, відхилення у поведінці стають дедалі більш соціально-небезпечними. Це обумовлює потребу активізації досліджень, спрямованих на виявлення причин відхилень у поведінці, їх класифікацію та розробку системи їх попередження.

Дана проблема у минулі роки була предметом спеціальних досліджень вчених різних країн світу, в т. ч. України і Польщі (С.Аптер, Л.Анісімов, А.Бандура, В.Вальтерс, Є.Гаспарова, Є.Чапов, А.Круковський, Д.Колесов, А.Кочетов, Е.Куликова, І.Намисловська, Е.Жабчинська, А.Левицький, М.Раттер, Л.Славіна, Г.Спьонек, Й.Конопницький, М.Фіцула, Л.Орбан,).

Висновки і рекомендації їх досліджень відіграли важливу роль в розробці системи вивчення і профілактики відхилень у поведінці дітей шкільного віку. Однак суспільно-політичні та соціально-економічні переміни, що розпочалися на рубежі 90-х років створили передумови (тенденції до малодітної та неповної сім'ї, матеріальні труднощі, зростання безробітності, руйнування традиційних національних, моральних та культурних цінностей, посилення негативного впливу псевдокультури тощо) для кількісного зростання і якісних змін відхилень у поведінці дітей молодшого шкільного віку, що викликало гостру потребу у створенні науково обгрунтованої системи виявлення та аналізу даних причин і окреслення шляхів їх профілактики.

Тому проблематика відхилень у поведінці дітей переноситься в центр уваги психолого-педагогічної науки. Свідченням цього є

зростання числа публікацій, які містять нові дані про причини відхилень і методи їх профілактики і в яких аналізуються їх основні риси: відносна тривалість бунтівних, агресивних дій або антигромадських актів, які виявляються вдома, в школі і серед ровесників. Така поведінка значно відрізняється від типових для цього віку соціальних стандартів (І.Немисловська, 1993; Л.Орбан, 1994; М.Фіцула, 1992 та ін.). Дослідники сходяться на думці, що відхиленнями в поведінці можна вважати асоціальні вчинки дітей, які мають тривалий характер і спостерігаються понад шість місяців, а раннє діагностування типу відхилення і своєчасно розпочате запобігання йому може застерегти дітей від подальшого наростання відхилень та від виникнення конфліктних ситуацій в школі.

Актуальність проблеми та необхідність її розв'язання в аспекті педагогічної корекції відхилень у поведінці дітей зумовили вибір теми дисертаційного дослідження.

Об'єкт дослідження — соціально-педагогічні умови виховання дітей молодшого шкільного віку (перші — треті класи).

Предмет дослідження — педагогічний аналіз та корекція відхилень у поведінці дітей молодшого шкільного віку.

Мета дослідження — виявити обумовленість відхилень у поведінці дітей чинниками середовища; науково обґрунтувати систему соціально-педагогічних умов корекції поведінки молодших школярів.

Виходячи з поставленої мети й теоретичного аналізу проблеми, сформульовані концепція та гіпотеза дослідження.

Центральною **ідеєю концепції** дослідження є положення щодо розуміння відхилень у поведінці школярів, як інтегрованого явища, яке залежить від багатьох причин і психолого-педагогічних та суспільно-економічних чинників, серед яких сім'я, шкільне та соціальне середовище займають провідне місце.

Такий концептуальний підхід до досліджуваної проблеми й викликає необхідність створення системи виявлення й профілактики відхилень у поведінці, яка б інтегувала положення й ви-

сновки філософії, психології, педагогіки, соціології та інших наук про людину і суспільство.

Концептуальні положення знайшли відображення в **гіпотезі дослідження**, яка полягає в тому, що ефективність профілактики відхилень у поведінці дітей молодшого шкільного віку може бути забезпечена за умов:

- встановлення ієрархії причин відхилень;
- гармонії між громадськими (сімейне середовище), педагогічними (шкільне середовище) і біологічними (картина здоров'я дітей) складниками;
- функціонування родини та школи адекватно індивідуальному розвитку дитини (вроджені та набуті відхилення в психічному розвитку);
- створення системи діагностування відхилень у поведінці дітей відповідно до віку.

У дослідженні окреслено **основні дослідницькі проблеми**: Які відхилення у поведінці є типовими для дітей молодшого шкільного віку? Які причини цих аномалій?

У рамках цієї проблеми виділено їх вузлі аспекти:

Які зміни сімейного середовища мають вплив на виникнення відхилень у поведінці? Які чинники, що їх можна зустріти у шкільній ситуації, детермінують відхилення у поведінці учнів?

Дослідження опиралось на припущення про те, що первинні джерела аномалій, які призводять до відхилень у поведінці дітей, криються найчастіше в сім'ї, а несприятлива ситуація в школі їх поглиблює.

Основна гіпотеза базується на таких часткових:

1. У поведінці дітей молодшого шкільного віку найчастіше проявляються такі відхилення: психофізична легкозбудливість, психофізична загальмованість, невротичність і агресивність.
2. Відхилення в поведінці зумовлені передусім несприятливим становищем дитини в сім'ї.
3. Передумовою відхилень у поведінці часто є несприятливі умови шкільного середовища.

Відповідно до об'єкта, предмета, мети, концепції і гіпотези визначено такі **завдання дослідження**:

- виявити ступінь дослідженості проблеми відхилень у поведінці молодших школярів у психолого-педагогічній літературі;
- визначити сутність поняття "відхилення в поведінці";
- розробити систему показників діагностування відхилень у поведінці;
- встановити умови виникнення відхилень у поведінці та їх профілактики;
- довести ієрархію причин відхилень у поведінці;
- простежити вплив негативних чинників виховання в сім'ї на виникнення відхилень у поведінці дітей молодшого шкільного віку;
- дослідити закономірності впливу шкільного середовища на поглиблення відхилень у поведінці дітей молодшого шкільного віку.

Дослідження здійснювалося в **три етапи**.

На першому етапі ставилися завдання:

- розробити концепцію дослідження;
- виявити чисельність дітей з відхиленнями в поведінці;
- вивчити шкільну документацію;
- провести інтерв'ювання та анкетування вихователів;
- вивчити поведінку учнів в умовах роботи школи;
- охарактеризувати сімейне і суспільне середовище дитини.

На другому етапі вирішувалися такі завдання: на основі результатів першого етапу дослідження виділено групи дітей за особливостями їх поведінки. Для цього використовувалися такі дослідницькі методи:

- тестування за методикою консультативно-психометричного пункту ПАН, завдяки якому виділено категорії відхилень у поведінці;
- аналіз карток обліку дітей із шкільними труднощами;
- інтерв'ювання та анкетування батьків досліджуваних дітей, що дало можливість виявити три категорії факторів:
- економічні умови: матеріальні й житлові, професійний та суспільний статус батьків;

— морально-психологічна атмосфера в сім'ї: структура і організація життя в сім'ї, мікроклімат батьківського дому, стан опіки над розвитком і навчанням дитини;

— виховні умови: співпраця батьків дитини зі школою; виховні труднощі, які виявляються в батьківському домі і в школі; єдність виховних методів батьків; система покарань і нагород, які застосовують батьки.

На третьому етапі дослідження було поставлено завдання:

— провести індивідуальні бесіди за участю спеціалістів психологічної консультації, діагностувати первинні відхилення в поведінці на основі спостережень за дітьми, проаналізувати твори дитини з допомогою проєкційного тесту, проаналізувати педагогічну документацію;

— визначити типи виявлених відхилень на основі психолого-педагогічних та медико-психологічних досліджень.

На даному етапі встановлено незалежні показники, якими обумовлене досліджуване явище і виявлено їх вплив на передбачувані результати. Незалежні показники характеризували два основні для дитини середовища: сімейне і шкільне.

Залежні показники — це категорія і ступінь відхилень поведінки, виділені за допомогою відповідно дібраних дослідницьких методів. Обсяг дослідницьких проблем визначив добір відповідного методу. Методи і методика дослідження добиралися так, щоб забезпечити інформацію з таких джерел: родина, вчителі, дитина, психолог (який займається дитиною в психологічно-педагогічній консультації). Ці показники поєднувалися між собою в різних варіантах. Для характеристики родинного середовища учнів було обрано дві групи показників: дані про соціальний статус сім'ї і її загальну виховну атмосферу; чинники-детермінанти відхилень (презентована батьками негативна поведінка, незадоволені потреби, негативні почуттєві взаємини, конфліктна ситуація між батьками тощо).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використовувалися загальнонаукові методи теоретичного та емпіричного дослідження, які взаємодоповнювали один одного і забезпечували можливість комплексного пізнання предмета дослідження. Серед них провідними, зокрема, були:

а) теоретичні: порівняння, аналіз і синтез, систематизація, класифікація, узагальнення експериментальних даних;

б) емпіричні: спостереження, анкетування, інтерв'ювання, обговорення, бесіда, оцінювання і самооцінювання.

Методологічною основою дослідження стали філософські положення теорії пізнання, положення про сутність процесу виховання як специфічної форми суспільної діяльності, положення про цілісність особистості вихованця, положення психологічної теорії особистості, зокрема педагогічної та вікової психології щодо специфіки формування особистості; наукові теорії психологічної структури чуттєвих станів, взаємозв'язку розвитку емоцій, почуттів і формування поведінки з соціальним середовищем у вузькому (сім'я) й широкому (суспільство) його трактуваннях, специфіки діагностування індивідуальних психолого-педагогічних та вікових особливостей дітей, необхідність їх урахування в організації середовищ життєдіяльності.

З позиції загальнонаукової методології виховна діяльність розглядалася як об'єкт системного вивчення, який базується на філософських положеннях щодо взаємодії, активності, аналізу і синтезу.

Ми орієнтувались на праці польських та зарубіжних авторів А.Круковського, Т.Костюшка, І.Намисловської, Й.Конопницького, В.Синьова, Г.Сп'онька, Л.Орбан, В.Оржеховської, М.Фіцули та ін. в яких відображена методологія психолого-педагогічних досліджень.

Теоретичні засади дослідження становлять: положення та висновки міждисциплінарних досліджень, що поєднують філософські, психолого-педагогічні, соціальні, методичні розробки, оскільки відхилення в поведінці молодших школярів є багатограним об'єктом аналізу, що відображає існуюче розмаїття їх

проявів та особливостей; психологічні та педагогічні теорії про дві категорії знань.

Масив дослідження. Дослідженням охоплено всіх учнів третіх класів 12 середніх шкіл м.Перемишля (1148 учнів).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що доведена складність і багатовимірність явища відхилень в поведінці дітей молодшого шкільного віку; виявлено і типізовано індивідуальні риси батьків, які негативно впливають на атмосферу виховання в сім'ї і є причиною відхилень; обгрунтовано негативний вплив формалізму шкільної системи на виникнення і поглиблення відхилень у поведінці; доведено обумовленість відхилень у поведінці чинниками середовища; обгрунтовано систему соціально-педагогічних умов корекції поведінки молодших школярів.

Теоретична значущість виконаної роботи полягає в обгрунтуванні діагностичних критеріїв, основ систематизації та класифікації відхилень у поведінці; визначенні сутності поняття "відхилення в поведінці"; встановленні соціально-педагогічних умов відхилень у поведінці та визначенні шляхів профілактики; доведенні ієрархії чинників, які обумовлюють відхилення в поведінці дітей молодшого шкільного віку; дослідженні закономірностей впливу шкільного середовища на поглиблення відхилень у поведінці, що виникають в несприятливих умовах сімейного виховання молодших школярів.

Практична значущість дослідження полягає в обгрунтуванні шляхів вирішення проблем, які виникають перед школою внаслідок відхилень у поведінці дітей. Це не тільки дидактичні проблеми, але передусім проблеми виховання. Висновки, рекомендації дослідження та обгрунтовані в ньому положення сприятимуть профілактиці відхилень у поведінці учнів, можуть бути використані при читанні курсів з педагогіки у вищих навчальних закладах, при розробці спецкурсів та спецсеминарів для студентів і слухачів у системі підвищення кваліфікації, при підготовці посібників для батьків та працівників спеціальних психолого-педагогічних служб.

Вірогідність наукових положень і результатів дисертаційного дослідження забезпечується методологічною обґрунтованістю його теоретичних положень, використанням різноманітних взаємодоповнюючих методів науково-педагогічного пошуку, адекватних його об'єкту, предмету, меті та завданням, результативністю, репрезентативністю вибірки, результатами обробки якісних і кількісних даних експериментального дослідження.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом публікації наукових праць у Польщі "Школа як джерело відхилень у поведінці учня", "Опікунське функціонування сучасної школи в аспекті розвиткових потреб учня", "Дитина з відхиленнями в поведінці у ролі учня і товариша", "Система опіки над дітьми з нестабільних сімей", "Передумови розвитку агресивності у дітей молодшого шкільного віку", "Розвиткові потреби учнів і умови виховання у шкільному середовищі", "Роль психопедагогічної діагностики у шкільних ситуаціях", "Психічні потреби, які виникають з функціонування сім'ї, і наслідки незадоволення цих потреб" та ін.

Результати дослідження викладено у доповідях і виступах на міжнародних і всепольських конференціях у Варшаві 1992, Торуні з 1990 по 1993 (щорічні з'їзди), Зельоній Гурі 1991, 1992, Ольштині 1994, Ряшеві 1995, Кельцях 1994, Варшаві 1994, 1996, Ченстохові 1992, 1993, Торуні 1987, Любліні 1995, Пулавах 1992, Кракові 1994. Матеріали дослідження представлено в комісії науки і народної освіти Сенату Польської Республіки (Варшава, 21. II 1994), а також у виступах перед учителями шкіл, студентами педагогічних навчальних закладів, слухачами курсів підвищення кваліфікації.

Впровадження результатів дослідження відбувалося в Вищій Школі Педагогічній (м.Жешув), методичному центрі підвищення кваліфікації вчителів шляхом розробки і читання методичних курсів, а також шляхом розробки методичних рекомендацій та посібників, що використовуються у закладах для підготовки вчителів.

На захист виносяться положення про те, що:

1. Першоджерела аномалій, які становлять причину відхилень у поведінці дітей молодшого шкільного віку найчастіше криються в сім'ї.

2. Вирішальним чинником поглиблення відхилень у поведінці дітей молодшого шкільного віку є несприятливість шкільної ситуації.

3. До найчастіше констатованих відхилень у поведінці дітей молодшого шкільного віку належать: надмірна збудливість психодинаміки, психорухове гальмування, нервовість і агресія.

4. Труднощами у формуванні поведінки дітей, які належать до загальної популяції є агресивність, напади злості, надмірний страх, неслухняність тощо.

5. Критеріями оцінки проявів відхилень у поведінці молодших школярів є їх кількісний і якісний показники.

6. Система виявлення і профілактики відхилень у поведінці молодших школярів ґрунтується на всебічному вивченні їх особистості.

II. СТРУКТУРА І ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертаційною роботою є монографія, яка складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, бібліографії та додатків.

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, визначено його мету та завдання, дано його загальну характеристику.

Зміст перших двох розділів базується на аналізі польської та зарубіжної літератури. В праці враховано доробок таких дослідників, як А.Левицького, Г.Спьонека, Г.Вагнера, І.Бандури, С.Юнга, Н.Гейверса, А.Берже, М.Сусловської, К.Мувелла, О.Кондася, Г.Василюк, М.Роттера, І.Немисловської, С.Герестмана, Я.Конопницького, Я.Обуховської, І.Ремборського, М.Земської, І.Уздебської, А.Гурицької, Ч.Купісевича, М.Болеховського та ін.

Третій і четвертий розділи мають емпіричний характер.

В кінці праці робиться синтез одержаних результатів дослідження, впровадження яких в практику сприятиме покращенню результатів виховання.

У першому розділі — **"Теоретичні концепції відхилень у поведінці дітей молодшого шкільного віку"** — обгрунтовано теоретичні основи відхилень у поведінці на основі нових здобутків психолого-педагогічної науки. Показано різного роду дисгармонії у розвитку дитини, які є причиною її труднощів у школі, що збагатило теорії відхилень у поведінці новими елементами, і передусім спостереженнями різного роду розладів і дефіцитів психофізичного розвитку. Останні є підставою для того, що дитина з самого початку не поводиться так, як очікує від неї оточення, а також має багато незауважених батьками і вчителями труднощів (Спьонек Г., 1965).

У розділі розкрито поняття "відхилення в поведінці", подано їх класифікації, проаналізовані їх прояви, причини і джерела, сімейні та шкільні передумови виникнення й посилення відхилень у поведінці.

Поняття відхилення по-різному трактується як польськими, так і зарубіжними дослідниками (О.Кондась (1984), Г.Вагнер (1962), Н.Гейверс (1981), А.Берже (1970), М.Пшетачнікова та М.Сусуловська (1974), М.Фіцула (1982), Л.Орбан (1993) та ін.).

Термінологія відхилень викликає великі труднощі, тому що дітей з відхиленнями у поведінці характеризують по-різному. В англійській літературі вживаються такі характеристики як: "abnormal child", "exceptional child", "problem child", "special groups of children". У польській літературі функціонують такі взаємозамінні терміни, як "труднощі виховання", "відхилення у поведінці", "важка дитина", "суспільна непристосованість".

На Психіатричному Конгресі 1950 р. запропоновано замінити термін "відхилення у характері" терміном "відхилення у поведінці".

В зарубіжній науковій літературі з цієї проблеми немає єдиної думки стосовно термінології, і насамперед щодо вживання термінів "суспільна непристосованість" чи "відхилення у поведінці". Класифікації відхилень найчастіше спираються на їх симптоматичний аналіз. Педагоги вирізняють різну кількість критеріїв і пропонують власні класифікації відхилень. Такі класифікації

зробили М.Хазан (1974), К.Лоувелл (1973), А.Кочетов (1977), а серед польських дослідників І.Бандура (1985), Г.Василюк (1960), Г.Спьонек (1966).

Наприклад, М.Раттер (1965) запропонував класифікацію відхилень у поведінці дітей, яка включає 11 груп:

1. Відхилення у нервовій системі.
2. Антигромадські відхилення і відхилення в контролі поведінки.
3. Антигромадянські відхилення у комплексі з відхиленнями у нервовій системі.
4. Відхилення в розвитку.
5. Комплекс підвищеної збудливості руху.
6. Дитячі психози.
7. Психози віку дозрівання.
8. Недостатній розумовий розвиток.
9. Шкільна незрілість.
10. Депресія;
11. Відхилення в нервовій системі дорослого типу.

М. Раттер також дослідив умови, які повинні бути враховані при застосуванні даної класифікаційної системи: 1. Опора на факти, а не на припущення. 2. Практична значущість (обов'язково повинна бути інформація, яка стосується конкретних педагогічних ситуацій). 3. Класифікація відхилень, а не класифікація дітей, які в різні періоди життя можуть хворіти на різні хвороби.

Найновіша класифікація відхилень у поведінці, що як правило, починаються в дитинстві і молодості, включає: 1. Гіперкінетичні відхилення (комплекс підвищеної збудливості руху), в т. ч. відхилення в активності й увазі. 2. Відхилення в поведінці, в т. ч. обмеженій сімейним середовищем, відхилення в поведінці з нетиповим процесом соціалізації, відхилення опозиційно-бунтівні. 3. Змішані відхилення в поведінці, в т. ч. депресійні відхилення. 4. Емоційні відхилення, які починаються, як правило, в дитинстві, в т. ч. страх перед розлученням батьків, відхилення у вигляді фобії, суспільний страх, відхилення, пов'язані з конкуренцією між дітьми в сім'ї. 5. Відхилення в громадських функціях, які починаються в дитинстві, в т. ч. вибірковий мутизм, труднощі у налагодженні суспільних зв'язків.

Як правило у дітей, які належать до загальної популяції і вважаються цілковито нормальними, також проявляються різні види відхилень, які неодмінно супроводжують їх розвиток. З ро-

ками частота проявів відхилень у поведінці в загальній популяції дітей значно зменшується, прояви їх зникають в міру того, як дитина досягає наступних етапів індивідуального розвитку.

Механізми поведінки дітей, які підлягали дослідженню, детерміновані індивідуальними та соціальними факторами.

Загальна картина відхилень може бути різною в залежності від віку дітей. І.Намисловська (1993) визначає такі характерні вияви відхилень у дітей молодшого й середнього віку та молоді:

- підвищена невмотивована активність;
- повторення непослуху, впертість, негативізм;
- деспотизм;
- напади злості, гніву, падіння на підлогу, нищення предметів;
- фізична агресія, ініціювання бійок.

У процесі аналізу загальної картини відхилень поведінки беруться до уваги час і умови, в яких вони найчастіше виявляються. В залежності від цього за І.Намисловською (1993) розрізняють такі типи відхилень у поведінці:

1. Відхилення в межах сім'ї: фізична або вербальна агресія, брехня, неслухняність;

2. Відхилення в поведінці, які виявляються в процесі соціалізації. Головними їх виявами є: ізоляція від групи ровесників, невміння зав'язати тривалу дружбу, в результаті — ігнорування ровесниками. Відносини з іншими дітьми характеризуються постійним безпідставним бунтом, злістю, ворожістю.

3. Неадекватність поведінки без супроводжуючих відхилень у процесі соціалізації, більш виразна поза родинною домівкою, наприклад, у школі. Діти, молодь стають членами субкультур, груп, в яких відхилення поведінки сприймається як нормальне і прийнятне. Вони здатні встановлювати дружні і вибірково добрі відносини з дорослими та ровесниками.

4. Відхилення поведінки опозиційно-бунтівничі. Цю групу відхилень у поведінці характеризує непокірність, бунт, непослух щодо дорослих і постійна провокаційна поведінка без виразних виявів агресії.

У зв'язку з різноманітністю і змінністю своїх виявів відхилення у поведінці не становлять ясної статичної картини. В міру розвитку дитини деякі вияви можуть посилюватись або зникати, а на їх місці з'являються нові. Зміні також підлягають окремі етіологічні чинники, які лежать в основі відхилень. Наприклад, одні елементи суспільного середовища можуть відігравати провідну роль у молодшому шкільному віці, а інші — у період дозрівання. Тому відхилення в поведінці кожної конкретної дитини повинні розглядатись у комплексі попереднього онтогенетичного розвитку з урахуванням загальних суспільно-культурних умов, в яких цей розвиток відбувався.

У сучасних наукових дослідженнях домінує поліетіологічний підхід до проблеми відхилень у поведінці, який заперечує попередні концепції про пріоритет генетичних і конституціональних диспозицій у цій галузі. Правомірність такого підходу підтверджують результати педагогічних спостережень, які свідчать, що діти, які розвиваються в надзвичайно несприятливих виховних умовах, не виявляють значних відхилень у поведінці, і, навпаки, у дітей, що виховуються в належних умовах, можуть виступати різноманітні відхилення.

Проблема відхилень ускладнюється у зв'язку з багатоаспектністю змін сучасної сім'ї та взаємовідносин між її членами, зумовлених загальними змінами суспільної системи. Контакти між членами в сучасних сім'ях (між батьками, батьками і дітьми, між братами і сестрами тощо) ослаблені. Це обмежує виховний вплив батьків на дітей, почуттєві взаємини між ними, що при несприятливій морально-виховній атмосфері і незадоволених психологічних, біологічних і суспільних потребах призводить до відхилень у поведінці.

Існують припущення, що часто особисті погляди батьків щодо виховання і їх виховна система викликають відхилення в поведінці. Чимало досліджень присвячено аналізу життя сім'ї саме тому, що причини більшості відхилень кореняться в

сімейному середовищі і пов'язані з виховною неспроможністю батьків, відхиленнями в структурі сім'ї і в її виховній атмосфері.

Вирішальну роль в сімейному середовищі в етіології відхилень поведінки підкреслюють такі педагоги і психологи, як С.Герестман, Г.Сп'юх, Я.Кононіцький, Я.Обуховська, І.Ремборський, З.Заборовський, М.Земска, Н.Ган-Ульчевіч, Г.Уздебська та ін.

Аналізуючи причини виникнення і розвитку відхилень у поведінці дітей і залежність цих відхилень від чинників, існуючих у сім'ї, більшість дослідників на перший план висувають комплекс факторів сімейного життя, який можна окреслити як "емоційний зв'язок дитини з батьками", "почуттєві взаємини між членами сім'ї", "атмосфера в сім'ї".

Сімейна атмосфера залежить передусім від особистості батьків, їх ставлення до дітей, а також уміння використати ними різноманітні методи виховання. І.Обуховська (1983) наголошує, що травматизуючу атмосферу сім'ї, незалежно від причин цієї обставини, найчастіше характеризує те, що дитина, яка в ній виховується, переживає неспокій, непевність, антисипацію страху перед страхом, наприклад, в сім'ях алкоголіків або в сім'ях, які застосовують насильство у ставленні до дітей.

Травматизуючу атмосферу створюють багато факторів, пов'язаних з рисами особистості батьків та з їх впливом на дитину. На основі існуючих виявів виділяють:

— напружену атмосферу, відсутність довіри, недомовляння, які створюють почуття загрози, приводять до частих конфліктів;

— галасливу атмосферу зі скандалами, сварками, які впливають на дітей і водночас мучать їх;

— депресійну атмосферу, що характеризується сумом, пригніченням, апатією, в якій дуже некомфортно почуваються активні діти;

— атмосферу надмірних емоцій і проблем, яка з одного боку веде до егоцентризму дітей, а з другого — до надмірного абсорбування дитини проблемами дорослих, що є для неї надзвичайно складними.

3. Заборовський (1969), проаналізувавши причини відхилень у дітей, на яких має вплив поведінка батьків, вважає, що найбільш негативними є ігнорування дитини, емоційна нестабільність, ізоляція від матері.

У покинутих дітей часто помічаються певні відхилення, а саме: гірші результати у навчанні, відставання у фізіологічному розвитку, в соціальній зрілості, прояви ворожої і бунтівної поведінки, які виражаються в неслухняності, конфліктах, сварках, побитті молодших, різних формах агресії.

В педагогічній науці утвердилася думка, що причиною відхилень у поведінці дітей і більшості виховних невдач батьків стає недостатня їх орієнтація в психічних потребах дітей або неадекватне їх задоволення.

Відчуття психічних потреб дітей є основним і найважчим завданням батьків не тільки тому, що психічні потреби дітей молодшого віку в порівнянні з попередніми етапами розвитку більш складні, численні і постійно з'являються нові, дитина в цьому віці зустрічається з багатьма середовищами: шкільним класом, групою ровесників, але також тому, що не всі психічні потреби дитина виявляє безпосередньо, деякі приховує, боячись батьків. Отож важливо пізнати потреби дитини правильно зрозуміти їх зміст, прояви, способи задоволення, реакції дітей, коли потреби не задовільняються тощо. Загальновідомо, що головною причиною відхилень є незадоволені потреби. Негативний вплив на поведінку дитини має також надмірне задоволення потреб. Результатом цього є інфантилізація особистості дитини, невміння виконувати щоденні завдання відповідно до рівня її розвитку, а особливо труднощі в умовах, коли дитина входить в групові інтеракції, що часом дуже гостро виявляється в школі.

Слід зазначити, що діяльність сучасної школи, реалізація її основних завдань також вимагає критичної оцінки. З багатьох досліджень випливає, що шкільні умови можуть впливати на дітей негативно, тому значна кількість вихованців відчуває

труднощі в адаптації до шкільних умов. З різних причин ситуація в школі стає для дитини занадто складною і викликає емоційні та суспільні відхилення, що сприяє вияву перших симптомів непристосування. Причиною можуть бути труднощі в навчанні, конфлікти з учителем, відсутність добрих результатів або загальна атмосфера, характерна для школи.

На виникнення відхилень поведінки впливають патогенні фактори шкільного середовища. Школу треба вважати однією з ланок у складному процесі паталогізації дитини, якщо вона стає місцем переживання дитиною невдач.

До чинників, які сприяють тому, що школа стає первинною причиною відхилень, можна віднести: невідповідність можливостей дітей системі вимог, неадекватність способів їх реалізації, небажані для дидактико-виховного процесу якості вчителя-вихователя, несприятливі умови шкільного життя, надмірна кількість дітей в класах, невідповідні шкільні приміщення.

У ставленні до дітей, які виявляють відхилення в поведінці вже в початковий період навчання, школа, якщо цьому не буде відповідної протидії, може стати місцем, в якому відхилення не тільки виявляються, але й поглиблюються, а до існуючих додаються нові. Буває, що в новій для дитини ситуації виявляються її нові риси. Тут відіграють роль як спадкові якості, так і сформовані в процесі виховання, а саме: стан здоров'я, рівень розвитку і гармонізації психічних функцій, рівень інтелектуальних, емоційних і соціальних здібностей, а також їх складові і похідні: інтелект, вміння спостерігати, вміння асоціювати, робити підсумки, запам'ятовувати, мотивація до навчання, а також темперамент і пов'язані з ним можливості пристосування до вимог темпу праці і засвоєння нових знань. Вторинні причини відхилень, пов'язані зі шкільним середовищем, частіше стосуються дітей, у яких перед початком навчання вже були відхилення, а школа їх тільки посилила. Мова йде про боязких дітей, у яких в шкільному середовищі значно розширюється сфера страху.

З моменту приходу дитини до школи, крім рівня її активності, зростає також кількість вимог, які стоять перед нею в цьому процесі соціалізації. Від дитини очікують шкільних успіхів, адекватних до її віку, але не завжди відповідних її інтелектуальним можливостям. Її постійно протиставляють ровесникам, що випереджають дитину в розумовому і соціальному розвитку.

Частина дітей реагує на зростання вимог виявами відхилень у поведінці, посилення і частота яких стають причиною занепокоєння батьків, вчителів і навіть звертань до Консультацій психічного здоров'я.

І.Ахенбах і А.Едельброк (1978) займались дослідженням цих проблем у дітей на ранньому шкільному етапі. Вони виявили, що суттєвими в зародженні і подальшому розвитку відхилень у поведінці є проблеми, пов'язані з реалізацією шкільного обов'язку, посиленням обсягу страху. В школі найчастіше акумулюється страх і самотність переживань дитини, а їх джерелом майже завжди є відносини між учителями й учнями, як і між самими учнями.

Дедалі частіше лунають звинувачення в обмеженій кваліфікації вчителів, у неефективних способах передачі знань та в недостатніх індивідуальних контактах з учнями тощо.

Серед суспільно-педагогічних причин особливе значення має незнання учителем індивідуально-типологічних особливостей учня. Слід узяти до уваги факт, що дитина приходить до школи з багажем попереднього досвіду, винесеного з рідного дому, з певними навичками і вміннями, а водночас і з усіма відхиленнями від нормального розвитку. Ці винесені з попереднього періоду деформації впливають як на успіхи в навчанні, так і на поведінку дитини в межах школи. Суттєве значення для виникнення відхилень у поведінці дитини має хронічна шкільна неуспішність. Роль шкільної неуспішності широко висвітлена у педагогічній літературі (Г.Сп'онек М.Тишкова, Й.Конопніцький, Ч.Купісевич, М.Болеховський, А.Гурицька, І.Обуховська та ін.).

Неможливість піднятися на висоту шкільних вимог знижує рівень прагнень дитини, кидає тінь на її самооцінку, призводить

до знеохочення у навчанні, до втрати віри у власні сили, до браку почуття безпеки.

Викликаний такою ситуацією прикрий емоційний стан дитина намагається розрядити, реагуючи по-різному. Деякі діти в скрутній ситуації спроможні себе мобілізувати і подолати якусь конкретну невдачу, у інших можуть виступити агресивні й ворожі реакції або, навпаки, реакції, що реалізуються у відстороненні, пасивності.

Характеризуючи окремо взяті типи відхилень поведінки та основи педагогічного впливу на учнів з нетиповою поведінкою, важливо пам'ятати, що в окремо взятих групах відхилень кожна дитина має індивідуальні особливості щодо ступеня їх посилення. Кожне відхилення по-різному впливає як на навчання, так і на поведінку дитини. Тому немає і не може бути єдиного методу виховного впливу для всіх дітей, що виявляють відхилення.

У першому розділі, спираючись на психолого-педагогічну літературу, охарактеризовано окремі форми відхилень, таких як: психофізична легкозбудливість, психофізична загальмованість, агресивність і невротичність.

У рамках окремо взятих груп відхилень кожна дитина має індивідуальні відмінності щодо ступеня вияву відхилення. Відхилення в емоційно-почуттєвому житті дитини можуть проявлятися у різноманітному вигляді: страх, агресія або байдужість, почуттєвий холод.

У кожному аналізованому випадку окреслено причини відхилення або його джерело. Причини відхилень класифіковані у три групи.

Конститутивні причини (фізичні дефекти, вроджені вади, заподіяні кривди, перенесені хвороби, а також надмірна повнота, низький зріст, дефекти зовнішності).

Особисті переживання дитини (смерть близької особи, розлучення батьків та його наслідки, необхідність помістити дитину в опікунсько-виховну установу або до медичної установи). Такі травматизуючі ситуації призводять до несприятливих змін у розвитку дитини, а її поведінка зазнає відхилень. Так само невдачі, брак успіху і брак схвального ставлення в сім'ї і школі, стани

фрустрації, спричинені заблокуванням деяких потреб, нашаровуючись, стають причинами відхилень у поведінці дитини.

Третю групу причин становлять соціальні передумови, тобто передумови у двох найважливіших для гармонійного розвитку дитини середовищах — сім'ї і школі. Сім'я - базове середовище життя дитини, адже процес формування дитячої особистості відбувається на широкому тлі усіх проблем сім'ї і ситуацій, які супроводять ці проблеми. Притаманний сім'ї психологічний клімат, емоційні зв'язки між її членами зумовлюють її соціалізуючу і виховну функції. Погане ставлення батьків одне до одного і до дитини є джерелом неправильної поведінки дитини (Й.Щепанський, Г.Іздебська, С.Гершман, Г.Спюнек, І.Обуховська, Е.Яцковська, Й.Ремборський, М.Земська, Н.Ганльгевич, З.Заборовський, Ф.Адамський, З.Тишкий).

Аналізуючи причини відхилень у поведінці дітей шкільного віку, більшість авторів (М.Тишкова, Г.Міарере, М.Болеховська, А.Ферре, М.Лобоцький, Й.Ілліх, З.Квєцінський, Й.Конопніцький, А.Гурицька, І.Обуховська) наголошують на значенні шкільного середовища. Тому окремого аналізу вимагає його вплив, у межах якого проходить життя дитини і яке є важливою сполучною ланкою у процесі її соціалізації.

Розділ закінчується синтезом теоретичних причин відхилень. Для цієї частини дослідження характерні два елементи: зосередження на поведінці дітей молодшого шкільного віку та обговорення таких типів відхилень, які мають значення для процесу навчання у школі.

У першому розділі монографії розглянуто відхилення у поведінці в різних їх проявах та аспектах. Проблематика відхилень складна, багатосистемна з огляду на зміни в сучасних сім'ях, процес реформування шкільної та освітньої системи.

В останні роки спостерігається значне розширення наукових досліджень різних аспектів відхилень у поведінці дітей, що представлено в таблиці.

Види відхилень в поведінці дітей у працях польських і зарубіжних дослідників

Автор	Критерій	Вид відхилень	Прояви
1	2	3	4
Л. Бандура	Аналіз проявів відхилень	Відхилення з перевагою процесів збудження Відхилення з перевагою гальмівних процесів	Перешкодження вчителю і учням в проведенні уроків, зухвалість, агресивна поведінка, відсутність обов'язку, легковажне ставлення до навчання і школи Пасивність, мала пізнавальна і суспільна активність, апатія, відсутність віри у себе і оточуючих
А. Кочетов	Аналіз проявів відхилень	Відхилення в сфері нав'язування суспільних контактів Завищена або понижена емоційна реакція Діти з одностороннім психічним життям Діти з розвинутими недоліками волі	Брак субординації у ставленні до вчителів і колег, враження про світ переповнене песимізмом або оптимізмом Роздратованість, нестримані реакції або пасивність, байдужість Небажання вчитись, відсутність зацікавлень, недоброчливість до вчителів Недисциплінованість, вередливість, впертість, розбещеність
Е. М. Бовер Г. Спьонек А. Козловська	Аналіз проявів відхилень	Діти з емоційними відхиленнями	Нездатність до навчання, нездатність до встановлення задовільних суспільних стосунків з дітьми і дорослими, нездатність до розвитку віри в себе, нездатність зарадити собі у фрустраційних ситуаціях

1	2	3	4
Н. Гаверс	Емпірична класифікація, оперта на аналіз чинників	Способи агресивної поведінки Способи лякливої поведінки Способи незрілої поведінки Способи злочинної поведінки	Агресія фізична і вербальна Лякливість, замкнутість в собі Поведінка, що не відповідає даному етапові розвитку Приналежність до злочинних груп
А. Бандура Р. Г. Вальтерс А. Василик	Аналіз проявів відхилень	Агресія	Напади фізичні і словесні (крик, погрози, злостиві відповіді, нищення чужої власності), негативізм, опозиційна поведінка, злість та ненависть, дратівливість, жорстокість
Г. Сьонек Г. Нартовська З. Владарожий	Аналіз проявів відхилень	Психорухова надзбудливість	Надмірна рухливість, брак концентрації уваги, дратівливість, мала витривалість і емоційна невірноваженість
А. Гурицька Г. Ц. Анай Н. Ган-Ульгевич О. Лпковський	Аналіз проявів відхилень	Психорухова загальмованість — суспільна пасивність	Обмеження спонтанної рухливості, брак активності, ініціативи і витривалості у досягненні мети, надмірна поступливість відносно інших, постійна потреба допомоги і опіки, поведінка інтерперсональних контактів
Г. Сьонек І. Обуховська М. Тишкова Ц. Лаунай	Аналіз проявів відхилень	Нервовість	Стенічна-агресивність, надрухливість, імпульсивність Астенічна-лякливість, боязливість, нервове ікання Відхилення вегетативні, небажання ходити до школи (проявляється у дітей молодших класів)

Як свідчать представлені результати наукового аналізу, велика кількість запропонованих у літературі означень, поділів, класифікацій, критеріїв є логічним наслідком усвідомлення дослідниками складності цього явища. Представлені в табл. 1 матеріали вказують на зростання зацікавленості вчених проблематикою відхилень у поведінці дітей. Проаналізована література має пізнавальну цінність, вказує на значну кількість виявів відхилень у поведінці, на особливі обставини родинного та шкільного середовища. Практична значущість проблеми зумовлює подальше вивчення явищ, що пов'язані з відхиленнями у поведінці дітей, перед якими стоїть школа. Це не тільки дидактичні проблеми, але перш за все виховні та опікунські.

Зібрані матеріали свідчать також про нагальну потребу індивідуалізації роботи школи з урахуванням можливостей учнів у подоланні їх труднощів у соціалізації та проявів неадекватної поведінки.

У другому розділі — **"Основні методологічні положення роботи і їх реалізація"** — сформульовано методологічні засади дослідження, дослідницькі проблеми і гіпотези, розкрито організацію і перебіг дослідження, методи дослідження, проаналізовано чинники, які зумовлюють виникнення відхилень у поведінці, їх структуру, розвиток і динаміку.

Дослідження проведено у 12 середніх школах міста Перемишля. Досліджувану вікову категорію становили учні третього класу, тобто діти молодшого шкільного віку. У виборі цієї вікової категорії вирішальними були такі підстави:

1. Третій клас — кінцевий етап початкової шкільної освіти. На цьому етапі відбуваються суттєві зміни в психічному житті дитини. Розвиток пізнавальних процесів, стимульований шкільним навчанням, веде до емоційних змін. Нові шкільні завдання і обов'язки формують нове емоційне ставлення до багатьох явищ. Водночас шкільні обов'язки змінюють уклад життя дитини вдома. Виконане домашнє завдання оцінюється не тільки вчителем і всім класом, але й батьками. Одержані оцінки стають причиною емоційних переживань. Неуспішність у школі, яка є наслідком по-

ганого виконання шкільних обов'язків, стає підставою для сильних переживань (травм), непевності і страху перед школою; така зміна життєвої ситуації призводить до вияву або посилення вже існуючих у дитини відхилень у поведінці, а також до виникнення нових труднощів у пристосуванні до шкільних обов'язків.

2. Існує невелика кількість досліджень впливу сім'ї і школи на відхилення у поведінці дітей, молодшого віку (це дослідження 1960-1970 рр., що не враховують нову суспільно-політичну та соціально-економічну ситуацію в країні, яка суттєво впливає на мету, завдання і зміст педагогічної діяльності, вимагає нових підходів до організації навчання і виховання школярів і, зокрема, нових методик виявлення та профілактики відхилень у їх поведінці).

Труднощі виховання виявляються вже у молодшому шкільному віці та значною мірою пов'язуються з пристосованістю дітей цього віку до школи. Вихователі відчувають труднощі у виявленні й характеристиці конкретного відхилення, тобто в застосуванні теоретичних відомостей у практичних виховних діях.

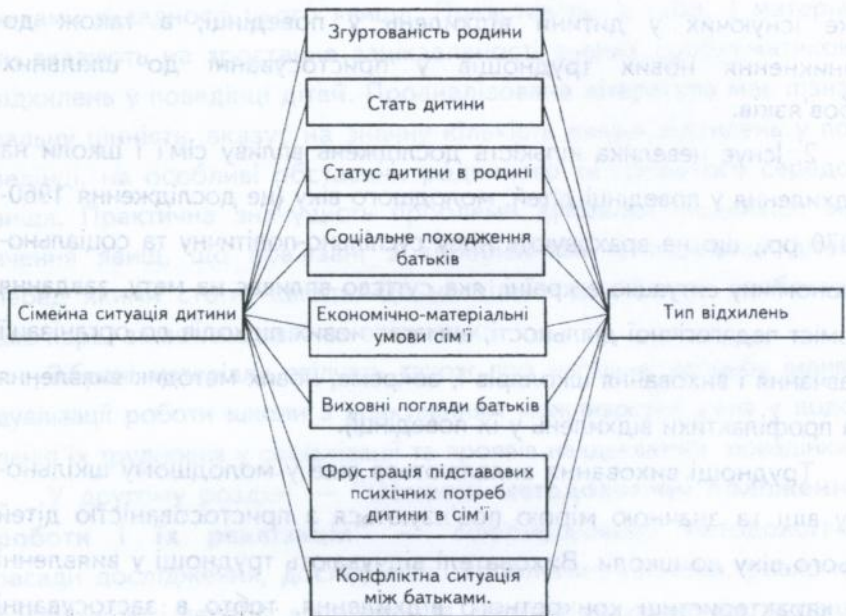
Місцем досліджень була школа з огляду на необхідність контакту з досліджуваним учнем та його учителем. Чинниками, які стали вирішальними у виборі досліджуваних шкіл, були: розміри і розміщення школи (район міста), кількість учнів, кількість відділів, кваліфікація вчителів, їх стаж роботи, досвід і вміння.

Згідно з дослідницькою процедурою встановлено незалежні та залежні показники і адаптовано їх об'єктивні (біхевіоральні) і суб'єктивні показники.

Надалі описано організацію та хід досліджень, їх етапи і місце проведення та відповідно дібрані методи.

На підставі здійсненого дослідження чинників, які зумовлюють виникнення відхилень у поведінці встановлено залежність типів відхилень від ситуацій у сім'ї та школі, що представлено у табл. 2.

Тип відхилень і родинне середовище

Аналіз названих аспектів родинної ситуації дозволяє визначити зв'язок між функціонуванням родинного середовища і відхиленнями у дитячій поведінці молодшого шкільного віку.

Тип відхилень і шкільне середовище

Проведене дослідження дає підстави для встановлення обставин і чинників шкільного середовища, що обумовлюють відхилення в поведінці учнів молодших класів. Детальний аналіз впливу чинників середовища на виховання учнів (родини і школи), аналіз життєвих ситуацій, а також психологічних і фізичних особливостей дітей дозволяє виявити, в якій мірі дані середовища впливають на відхилення у поведінці і вивести докладну гіпотезу, що формулюється так:

1. До відхилень у поведінці, що найчастіше проявляється в молодшому шкільному віці належать: надзбудливість, загальмованість психодинаміки, нервовість і агресія.

2. Відхилення в поведінці обумовлені передовсім несприятливою ситуацією дитини в родині.

3. На виникнення відхилень у поведінці мають вплив патогенні чинники шкільного середовища, при чому слід взяти до уваги школу як первісну причину відхилень, а також як місце, де проявляються вже існуючі відхилення.

Розділ третій — **"Обумовленість відхилень у поведінці учнів досліджуваної групи"** — присвячено передумовам відхилень у поведінці дітей.

Науковим дослідженням охоплено 345 учнів, у яких помічено симптоми неадекватної поведінки. Результати дослідження представлено в таблиці №4.

Таблиця №4.

Досліджувана популяція учнів 3 класу

№	Група	Класифікація учнів	Кількість	%
1	I	Учні психорухово надзбудливі	130	37.7
2	II	Учні психорухово загальмовані	120	34.8
3	III	Учні агресивні	63	18.2
4	IV	Учні нервові	32	9.3
Разом:			345	100

Водночас нами досліджувалися типи відхилень у поведінці дітей на підставі їх статевого поділу. Результати представлені в таблиці №5.

Таблиця №5.

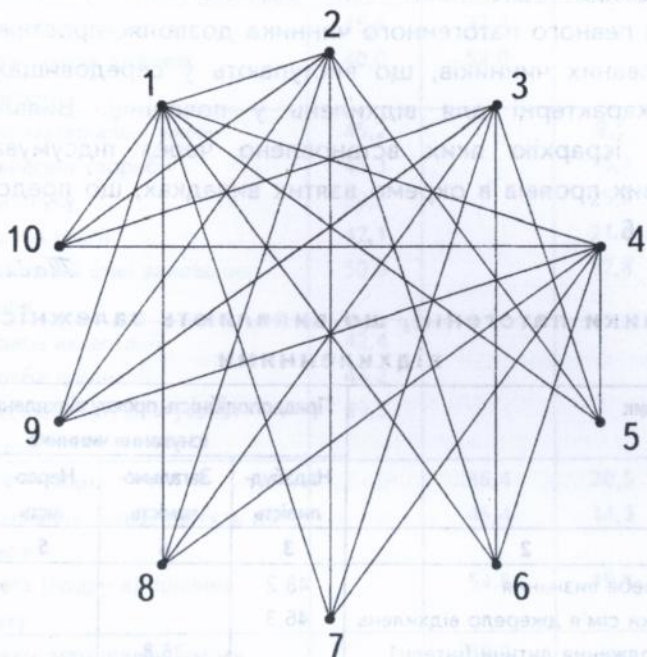
Тип поведінки відповідно статі дитини

№	Досліджувана група	Стать				Разом	
		Дівчата		Хлопці		К-сть	%
		К-сть	%	К-сть	%		
1	Надзбудливість	46	35.4	84	64.6	130	100
2	Загальмованість	68	56.7	52	43.3	120	100
3	Нервовість	15	46.9	17	53.1	32	100
4	Агресивність	13	20.6	50	79.4	63	100
Разом		142	41.1	203	58.9	345	100

Як свідчать дані таблиці, очевидно є різниця в окремо взятих групах відхилень. Так, серед легкозбудливих дітей спостерігається майже подвійна перевага хлопчиків (84 випадки) над дівчатками (46 випадків). Натомість більше загальмованих дівчаток (68 випадків), ніж хлопчиків (52 випадки).

Одержані результати співвідносні з результатами досліджень Г.Сп'юнек (1985), за якими із загальної вікової категорії учнів молодшого шкільного віку дітей з проявами легкозбудливості у кілька разів більше, ніж дітей з проявами загальмованості.

Нами досліджувались також категорії чинників, які криються в сімейному, шкільному середовищі або психічно обумовлюються (стан здоров'я, ненормальний розвиток). Ми провели детальний аналіз впливу чинників сімейного і шкільного середовищ на виникнення або поглиблення відхилень у поведінці, виявили баланс здоров'я учнів III класів. Одержані дані свідчать про їх певну ієрархію (за Парето), що подано на малюнку 1.

З наведеного малюнку випливає, що в ієрархії потреб дітей з відхиленнями найвищу позицію займають: потреба безпеки (4) — 40,3%; потреба любові (2) — 38,8%; потреба акцептації (3) — 36,2%; емоційний холод (1) — 31,0%; потреба успіху (5) — 25,8%.

Перші три чинники не пов'язані між собою. В досліджуваній групі дітей найнижчий показник має потреба визнання (9) — 7,8%, потреба домінації (7) — 15,1%, вразливість, невідпорність до стресів (8) — 8,1%, успіх родичів (10) — 5,5%.

Поза чинниками, які одночасно в певних колективах вказують взаємозалежність з окресленими типами відхилень окреслено групу чинників з погляду на зв'язок, істотну залежність між тими чинниками і типом відхилення незалежно від рівня автономності кожного з тих чинників та їх впливу.

Встановлено також напруженість проявів окремих чинників, обумовлюючих відхилення в поведінці, визначено їх ієрархію через підсумовування їх процентного співвідношення в окремих випадках.

З'ясування залежності між відхиленнями у поведінці і проявами певного патогенного чинника дозволяє простежити, які з аналізованих чинників, що виступають у середовищах сім'ї і школи, характерні для відхилень у поведінці. Виявлено 56 чинників, ієрархію яких встановлено через підсумування їх відсоткових проявів в окремо взятих випадках, що представлено в таблиці 6.

Таблиця №6

Чинники патогенні, що виявляють залежність з відхиленнями

№	Чинник	Пrawdopodobність прояву відхилень від умов існування чинника			
		Надзбуд-ливість	Загально-ваність	Нерво-вість	Агресія
1	2	3	4	5	6
1	Потреба визнання	48,2			
2	Тільки сім'я джерело відхилень	46,3			
3	Походження дитини (інтеліг)		36,8		
4	Низька самооцінка		46,8		
5	Негативний стан родинного виховання		41,9		
6	Низька оцінка		81,0		
7	Уникання контактів з ровесниками		71,4		
8	Потреба успіху				30,7
9	Низькі результати в навчанні				23,4
10	Тривалі невдачі				25,3
11	Учитель причина страху				36,4
12	Фізична агресія				48,3
13	Асуспільне ставлення до школи				36,7
14	Повна сім'я	41,3	35,0		
15	Добрі житлові умови	39,8	37,1		
16	Недоліки рухливості, постави	42,6	52,5		
17	Єдина дитина	43,8	40,6		
18	Перша дитина	40,5	35,3		

1	2	3	4	5	6
19	Сім'я без конфліктів	45,6	37,4		
20	Тільки школа джерело відхилень	40,0	52,0		
21	Добрі матеріальні умови	45,2		9,5	
22	Перенесені хвороби	45,3		15,1	
23	Вади слуху	50,0		25,0	
24	Потреба уваги	42,1		21,1	
25	Позитивний стан виховання батьків	50,0		12,8	
26	Потреба акцептації	42,4			28,8
27	Потреба домінації	44,2			26,9
28	Агресивна ситуація учень — вчитель	39,3			46,4
29	Сім'я — мама		36,4	20,5	
30	Вразливість, невідпорність до стресів		46,4	14,3	
31	Колега (подруга) причина страху		54,8	19,1	
32	Середні матеріальні умови		39,2		19,6
33	Дефекти фізичного розвитку		41,3		36,0
34	Остання дитина		34,9		20,0
35	Погані умови проживання			14,1	28,1
36	Робітниче походження			10,6	18,4
37	Дефекти мови			20,0	26,7
38	Нервові відхилення			31,3	37,5
39	Друга дитина			15,5	20,7
40	Дитина середня			10,7	21,3
41	Потреба любові			12,7	28,4
42	Потреба захисту			12,2	26,5
43	Емоційний холод			9,4	25,2
44	Сімейні конфлікти			11,8	26,2
45	Поганий стан виховання батьків			16,7	37,0
46	Залишення сім'ї			33,3	33,3
47	Погані житлові умови			19,5	33,3
48	Добрі матеріальні умови	39,1	38,4	9,4	
49	Бунт в ситуації учень—вчитель	40,0		12,5	40,0
50	Школа причина страху	40,5		16,2	18,9

1	2	3	4	5	6
51	Незадовільна оцінка причина страху	39,7		10,3	18,4
52	Школа — перша причина	50,0		13,3	26,7
53	Вади зору		35,5	9,7	25,8
54	Вразливість учня на думку вчителя		41,5	9,4	18,9
55	Школа — друга причина		39,6	15,7	20,2
56	Перехідна невдача	41,3	34,8	9,8	18,5

Як свідчать дані таблиці №6, серед 56 аналізованих чинників 33 суттєво співвідносні з проявами у дітей агресії. У свою чергу серед цих чинників виділено 6, які зумовлюють тільки і виключно агресію (фізичне вираження агресії, асоціальне ставлення до товаришів і школи, незадоволена потреб в успіху, страх перед учителем, тривалі невдачі, погані результати у навчанні). Натомість не встановлено окремих чинників серед досліджуваної групи, що призводять до невротичних відхилень. Для відхилень типу загальмованості встановлено прояви таких чинників, як низька самооцінка, шкільні страхи, уникання контакту з ровесниками, погані результати у навчанні, негативна виховна позиція батьків. Виявлені своєрідні чинники відхилень типу психофізичної легкозбудливості. Ними є незадоволена потреба схвалення та чинники сімейного середовища. Незадоволені потреби виступають у всіх групах досліджуваних.

У четвертому розділі — **"Відхилення у поведінці в світлі результатів дослідження"** — проаналізовані відхилення в поведінці на підставі одержаних результатів дослідження.

Пошук залежності між домінуючими типами відхилень у поведінці та чинниками сімейної ситуації базувався на характеристиці досліджуваних учнів та виховного середовища.

З поміж 1148 учнів третіх класів для дослідження виділено 345 учнів, які проявляють різноманітні відхилення в поведінці. На підставі симптомів, які в них проявляються, виділено чотири домінуючі типи відхилень: 1) діти психорухово надзбудливі; 2) діти психорухово загальмовані; 3) діти агресивні; 4) діти нервові. Цей

поділ здійснено на підставі використаного в дослідженні листка поведінки учня, розробленого Марковською, і листка спостережень за дітьми з шкільними труднощами, призначеного для 1-4 класів.

Констатовано наявність зв'язку між аналізованими відхиленнями у поведінці і структурою сім'ї, її соціальною і матеріальною ситуацією, батьківськими позиціями і рівнем задоволення потреб дітей та характером міжособистих контактів у сім'ї. Наприклад, неправильні виховні позиції констатовано у 83% батьків загальмованих дітей, 68% батьків легкозбудливих дітей, 35% батьків агресивних дітей.

Як свідчать одержані дані, значні за масштабами конфлікти відбувалися: у сім'ях з агресивними дітьми 50,8%, з невротичними дітьми 43,8%, із загальмованими дітьми 33%, з легкозбудливими дітьми 27,7%. Відсутність почуття безпеки у сім'ї відчувало понад 60% агресивних дітей і понад 53% невротичних дітей.

Для багатьох досліджуваних несприятливим було також шкільне середовище. Так, 50% дітей, а серед агресивних учнів - 65%, мали погані результати в навчанні, значні шкільні невдачі переживали 27,5% досліджуваних.

Нами констатовано залежність між відхиленнями в поведінці й ставленням учнів до вчителя. Кожен четвертий учень виявляв негативне ставлення до вчителів, кожен одинадцятий — бунтував проти них. У багатьох учнів погано склалися стосунки з товаришами в межах шкільного класу. Асоціальними в ставленні до класу й товаришів є агресивні (17,5%), загальмовані (7,5%), невротичні (6,3%), легкозбудливі (6,2%) діти.

Більше половини досліджуваних переживає шкільні страхи. Найчастіше вони є долею невротичних дітей — 56,3% бояться незадовільної оцінки, 25% — товаришів, 18,7% — школи.

На тлі проаналізованих залежностей між сімейним і шкільним середовищем дитини та виявами відхилень у їхній поведінці дуже важливою стає проблема передумов відхилень, пов'язаних із середовищем. Їх вплив на виникнення або поглиблення відхи-

лень повинен стати й надалі предметом поглибленого аналізу. Помічені залежності дають підставу сформулювати загальний висновок про те, що правильний біопсихосоціальний розвиток дітей залежить від нормального функціонування виховних середовищ, якими є сім'я і школа. Результати досліджень підтвердили, що до чинників, які мають вплив на відхилення в поведінці, належать помилки, допущені дорослими як у сімейному, так і в шкільному середовищі.

На підставі аналізу відхилень у поведінці дітей встановлено, що первинне джерело аномалій, які їх спричинюють, криється в сім'ї, а шкільна ситуація лише його поглиблює. Це підтвердили результати досліджень у всіх групах дітей: легкозбудливі — 55,4%, загальмовані — 42,5%, агресивні — 42,9% та невротичні — 18,8%.

Таблиця №7.

Роль сім'ї і школи у виникненні відхилень у поведінці

№	Тип відхилень	Частка в генезі відхилень									
		Школа, як перша причина		Школа, як єдина причина		Школа, як друга причина		Тільки сім'я		Разом	
		Ксь	%	Ксь	%	Ксь	%	Ксь	%	Ксь	%
1	Надзбудливість	15	11,5	10	7,7	33	25,4	72	55,4	130	100
2	Загальмованість	3	2,5	13	10,8	53	44,2	51	42,5	120	100
3	Агресія	8	12,7	1	1,6	27	42,9	27	42,9	63	100
4	Нервовість	4	12,5	1	3,1	21	65,6	6	18,8	32	100
Разом:		30	8,7	25	7,2	134	38,8	156	45,2	345	100

Нами виявлено залежність між відхиленнями в поведінці і несприятливою ситуацією, в яку потрапила дитина. Це підтвердили здобуті результати: 40,3% досліджуваних дітей мають незадоволену потребу безпеки, 38,8% - незадоволену потребу любові, 36,2% — незадоволену потребу схвального ставлення. Ці результати виявлені у всіх групах досліджуваних у різних відсоткових пропорціях.

Встановлено залежність відхилень у поведінці від патогенних чинників шкільного середовища. У дослідженні причин відхилень у поведінці дітей в середовищі школи, застосовувались такі критерії: негативне ставлення до навчання, неправильна позиція учнів щодо вчителів, погані взаємини між учнями, незадовільне функціонування дитини у колективі класу, шкільні страхи.

Одержані результати довели, що в кожній із чотирьох груп учнів законстатовані: труднощі у навчанні — 50% учнів; негативна позиція щодо вчителів — 25,4%; непристосованість до шкільних вимог — 46%. Ці результати виступають у різних відсотках у всіх групах досліджуваних.

Взаємини між учителем і учнем мають у молодших класах велике значення, адже від них залежить ставлення дітей до школи, до шкільних обов'язків. Водночас дослідження довело, що агресивність до вчителів виявляють 20,6 % учнів з числа агресивних, 21,3% — легкозбудливих, 6,2 — невротичних і 1,7% — загальмованих.

Проведене дослідження дало підстави зробити такі **висновки**.

1. Аналіз результатів дослідження підтверджує залежність між типами відхилень в поведінці і структурою сім'ї. Ця залежність виступає в групі дітей невротичних (28,1%) і в групі дітей загальмованих (15,65).

2. Підтверджено залежність між відхиленнями в поведінці і соціальним походженням батьків. В досліджуваних сім'ях домінує робітниче походження — 63,2% (в групі дітей надзбудливих — 61,3%, загальмованих — 60,8%, невротичних — 71,0%, агресивних — 63,2%).

3. Результати дослідження свідчать про взаємозалежність між характерами батьків і проявами відхилень. 51,3% батьків проявляють негативні риси характеру, а 15,7% — невідповідні (в групі дітей надзбудливих — 68,0%, загальмованих — 83,0%, агресивних — 35,0%, невротичних — 12,0%).

4. Підтверджена залежність між відхиленнями в поведінці і конфліктами в сім'ї, які виступають чинниками відхилень у всіх

досліджуваних групах. Вони складають 27,7% в групі дітей надзбудливих, 33,3% — загальмованих, 50,8% — агресивних, 43,8% — невротичних.

5. Підтверджена залежність відхилень у поведінці від незадоволення потреб в сім'ї. У 53,1% невротичних незадоволена потреба в любові, у 53,1% — потреба безпеки. У 60,3% дітей агресивних незадоволена потреба безпеки. При порівнянні незадоволених потреб в досліджуваних групах потреба в любові, безпеці і визнанні була найвища в групі дітей невротичних і агресивних.

6. Шкільні обов'язки дитини пов'язані із зміною попередніх умов життя. Дитина в школі повинна пристосуватися до певних правил, досягти щонайменше задовільних результатів навчання. Ця зміна ситуації дитини може викликати прояви або посилення уже існуючих відхилень в поведінці.

На підставі результатів проведеного дослідження підтверджена залежність відхилень в поведінці від невдач в школі. Відсотковий показник тривалих невдач становить 27,5% (в групі дітей надзбудливих — 24,6%, загальмованих — 25,8%, агресивних — 38,1%, невротичних — 25,0%). Слабкі результати в навчанні мають 50,7% досліджуваних. Учнями невстигаючими в навчанні, як показало дослідження дуже часто є діти невротичні, які виявляють брак мотивації до шкільного навчання, менш соціалізовані, загальмовані або агресивні. Ці риси, сформовані під впливом несприятливого сімейного середовища, ведуть до неуспішності в навчанні.

7. Підтверджена залежність відхилень в поведінці від ставлення учнів до вчителя. У світлі проведеного дослідження 11,6% досліджуваних протидіють вказівкам вчителя, відношення з елементами агресії виявляють 8,1% (в групі дітей агресивних цей показник 20,6%), надмірно вразливих щодо думки вчителя — 15,4%.

Отримані результати не дозволяють однозначно виявити чинники, що впливають на ставлення досліджуваних до вчителя. Можна припустити, що такі особисті риси як турботливість,

щирість, вміння налагоджувати контакти з дітьми впливають на їх позитивне ставлення до вчителя.

8. Результати дослідження виявляють існування залежності відхилень у поведінці від стосунків між учнями в шкільному класі. Асоціальними у ставленні до класу і колег є діти агресивні — 17,5%, загальмовані — 7,5%, невротичні — 6,3%, надзбудливі — 6,2%. Діти загальмовані уникають контактів з ровесниками у 25,0%, а невротичні в 6,3%. Найнижчий показник асоціальної поведінки проявляється у дітей надзбудливих і становить 6,2%.

9. Підтверджена залежність між відхиленнями в поведінці та чинниками страху, які проявляються в школі. Найвищий відсоток ситуацій, викликаних страхом, спостерігається в групі дітей невротичних (страх перед школою — 18,7%, страх перед колегами — 25,0%, страх перед незадовільною оцінкою — 56,3%). Високий відсоток страху (50,4%) в усіх чотирьох групах досліджуваних був пов'язаний з незадовільною оцінкою.

10. Виявлена залежність відхилень в поведінці від участі сім'ї і школи в їх виникненню. Отримані результати показують, що у 45,2% випадків сім'я є єдиною причиною прояву відхилень, у 38,8% сім'я є першою причиною у виникненні відхилень. Школа в 7,2% є єдиною причиною відхилень та у 8,7% першою причиною. Ці результати підтверджують гіпотезу, що первинні джерела відхилень знаходяться в сім'ї (45,2%), а школа їх поглиблює (38,8%).

На фоні виявлених залежностей між сімейним і шкільним середовищем дитини та проявами відхилень в поведінці дуже важливою є проблема обумовленості відхилень середовищем. Її вплив на виникнення і поглиблення відхилень повинен стати предметом поглибленого аналізу науковців. Виявлені залежності дало підстави сформулювати загальний висновок, що правильний біопсихічний розвиток дитини залежить від оптимально функціонуючих виховних середовищ, якими є сім'я і школа.

Монографія, подана до захисту, визначає нові підходи і нові погляди на соціально-педагогічні основи попередження відхилень у поведінці дітей молодшого шкільного віку, що ґрунтуються на аналізі зарубіжної та вітчизняної літератури, а також великої кількості експериментальних досліджень. Це дозволяє зробити відповідні **висновки**.

1. Виявами, які виступають найчастіше, є поведінка з рисами психофізичної легкозбудливості, психофізичної загальмованості, агресивної та невротичної поведінки. На підставі результатів досліджень виділено ситуації, які дозволяють пояснити виникнення відхилень: а) дитина виявляє відхилення з раннього дитинства, шкільна ситуація призводить лише до їх посилення; б) дитина не виявляє відхилень до часу, поки не почне вчитися у школі; зіткнувшись із новою скрутною ситуацією, вона виявляє відхилення у поведінці; в) дитина спочатку добре почувається у школі, приймає нову ситуацію, а пізніше з різних причин (труднощі у навчанні, страх перед учителями) починає виявляти симптоми відхилень.

2. Проблема відхилень у поведінці — загрозливе явище, яке виявляє тенденцію до зростання. Це стосується дедалі молодших дітей. Негативна поведінка учнів у початковому періоді навчання у школі свідчить про затримку у процесі соціального розвитку і відсутність громадської зрілості, відповідної до віку дитини.

3. Дані про причини відхилень у поведінці свідчать про їх різноманітні передумови. Відхилення мають загалом набутий характер і зумовлені, з одного боку, особливостями учня (тип нервової системи), а з другого боку — чинниками середовища. Сімейна ситуація — різного роду дефектні уклади сімейного життя, структурні і функціональні збої у сім'ї — становить головну, безпосередню причину відхилень.

4. Суспільні середовища, з яких вийшли досліджувані діти, характеризуються рядом негативних рис: низьким соціальним, економічним і культурним статусом, значним напруженням ворожості і насильства

у міжособистих взаєминах між дорослими, а також щодо дітей, занедбуванням дітей, переоцінкою біологічних і моральних потреб.

5. Зважаючи на зміни і перетворення, які відбуваються в сучасній сім'ї, та проєктовані зміни у шкільній системі, необхідно періодично перевіряти твердження стосовно передумов відхилень у поведінці. В зв'язку з цим не втрачає актуальності виявлення біопсихічних чинників і чинників середовища, співвідносних з відхиленнями поведінки.

6. Ефективність профілактики і корекції відхилень поведінки в учнів молодших класів забезпечується дотриманням таких соціально-педагогічних умов:

— незалежно від типу та посилення відхилення і від труднощів, що їх спричиняє і переживає дитина, перш за все вона має відчувати увагу і визнання вчителя — це підстава для будь-якої педагогічної діяльності;

— позитивне ставлення вчителя до учня, доброзичливе трактування учня, для якого вчитель повинен бути наставником і захисником, індивідуально-диференційний підхід до несміливих і потайних учнів, прагнення створити атмосферу товаришкості і взаємної доброзичливості — все це сприяє кращим результатам у навчанні й ліквідує відхилення;

— необхідно діагностувати поведінку учнів молодших класів і визначати відповідні методи впливу у випадках проявів відхилень;

— учитель має вміти розпізнавати найменші прояви, які свідчать про симптоми тимчасових труднощів у житті дитини (домашні конфлікти, погане становище в сім'ї тощо);

— раннє виявлення типу відхилення і своєчасно розпочата профілактика може вберегти дитину від наростання відхилень і від несприятливої життєвої ситуації в школі.

Представлене дослідження засвідчує багатогранність проблем, пов'язаних з відхиленнями у поведінці, перед якими стоїть школа. Саме тому, проаналізувавши цю проблематику, в коригуючій та виховній діяльності слід узяти до уваги наступні **рекомендації:**

Всі учні з відхиленнями у поведінці мають бути охоплені коригуючою опікою в межах школи. Вчителі повинні навчитися трактувати неадекватну поведінку дитини як поведінку аналізуючу, яка свідчить про тимчасові труднощі у житті дитини (домашні конфлікти, розлад у сімейних стосунках тощо).

Незалежно від типу і ступеня відхилення від норми та труднощів, що їх переживає дитина, вона повинна відчувати доброзичливе ставлення вчителя, оскільки це основна підстава для педагогічної корекції.

Виховний вплив має охоплювати колектив класу, в якому вчать учні з відхиленнями. Оскільки більшість відхилень у поведінці учня виявляється в його шкільній праці, вчитель має найбільше можливостей і нагод спостерігати їх. Діяльна участь учителя у вирівнюванні відхилень — передумова успішного процесу надолуження відставань у навчанні.

Необхідно індивідуально трактувати учнів з відхиленнями у поведінці. З цією метою вчителеві треба знати стан здоров'я та сімейну ситуацію окремо взятих учнів, що дозволить йому диференціювати вимоги до них.

Спеціальну роль учитель повинен виконати щодо учнів, які походять з сімей, де неправильно реалізуються родинні функції. Такі учні вимагають спеціальних форм опіки, оскільки вже у момент приходу до школи виявляють відхилення у поведінці, найчастіше типу неврозу, агресії, страху. Такі відхилення можуть поглибитися, якщо їм не запобігти виховним і опікунським впливом у школі.

Здійснюється надто мало заходів, які мають на меті коригування відхилень у поведінці дітей. У таких випадках вплив виключно на сімейне середовище дитини, хоч він і необхідний для подолання відхилень, не може замінити спеціально організованих індивідуальних і групових психокоригуючих занять. У результаті відхилення у поведінці дітей поглиблюються з віком, а корекція поведінки перетворюється у більш довготривалий і не завжди успішний процес ресоціалізації дитини.

Основний зміст дисертації відображений в таких публікаціях автора:

I. Монографії

I. Monografia

1. Педагогічний аналіз відхилень у поведінці дітей молодшого шкільного віку. — Жешув: Вища Школа Педагогічна, 1994. — 184 с.

Analiza pedagogiczna zaburzen w zachowaniu dzieci w mlodszym wieku szkolnym: Rzeszow 1994, Wydawnictwo Wyzszej Szkoły Pedagogicznej — S. 184.

2. Психічні потреби суспільних сиріт. — Варшава: Видавничий Інститут, 1989. — 120 с.

Potrzeby psychiczne sierot społecznych: Warszawa 1989, Instytut Wydawniczy Zw. Zaw. — S. 120.

3. Сім'я та школа і відхилення у вихованню дітей. — Варшава: Видавничий Інститут, 1990. — 172 с.

Rodzina i szkoła a zaburzenia w zachowaniu dzieci: Warszawa 1990, Instytut Wydawniczy Zw. Zaw. — S. 172.

II. Статті

II. Artykuly

4. Опікунське функціонування сучасної школи в аспекті потреб розвитку учня//Методологічні проблеми педагогіки. — Торунь, 1990. — 11 с.

Opiekuncze funkcjonowanie współczesnej szkoły w aspekcie potrzeb rozwojowych ucznia: W: "Metodologiczne problemy pedagogiki", UMK Torun 1990 — S. 11.

5. Школа як джерело відхилень у поведінці учнів//Права дитини. Декларація і дійсність. — Краків, 1993. — 10 с.

Szkoła jako źródło zaburzen w zachowaniu uczniow: W: "Prawa dziecka. Deklaracje i rzeczywistosc", Krakow 1993. — S. 10.

6. Психічні потреби, що виникають з функціонування сім'ї і наслідки їх незадоволення//Методологічні проблеми педагогіки. — Торунь, 1987. — 5 с.

• Potrzeby psychiczne wynikające z funkcjonowania rodziny i konsekwencje ich niezaspokajania: "Metodologiczne problemy pedagogiki opiekuńczej", UMK Torun 1987. — S. 5.

7. Сім'я як середовище життя і виховання//Сім'я і освітньо-виховні заклади відносно едукативних вимог. — Люблін, 1989. — 14 с.

EN Rodzina jako srodowisko zycia i wychowania: W: "Rodzina i placowki oswiatowo-wychowawcze wobec wyzwan edukacyjnych", UMCS Lublin 1989. — S. 14

8. Нова система освіти вчителів//Освіта і підвищення кваліфікації вчителів в Польщі (сучасне — майбутнє). — Зелена Гура, 1992. — 10 с.

Nowy system ksztalcenia nauczycieli: W: "Kształcenie i doksztalcenie nauczycieli w Polsce (terazniejszosc-przyszlosz)", WSP Zielona Gora 1992. — S. 10.

9. Освіта опікунських педагогів у вищих педагогічних школах//Освіта в нових суспільних умовах. — Перемишль, 1995. — 5 с.

Kształcenie pedagogow opiekuńczych w Wyzszych Skolach Pedagogicznych: W: "Oswiata w nowej rzeczywistosci". Przemysl 1995. — S. 5.

10. Опіка як предмет педагогічних досліджень//Матеріали конференції. — Торунь: Інститут педагогіки і психології UMK в Торуню і Комітет педагогічних наук ПАН, 1988. — 8 с.

Opieka jako przedmiot badan pedagogicznych: W: Instytut Pedagogiki i Psychologii w Toruniu i Komitet Nauk Pedagogicznych PAN 1988. — S. 8.

11. Педагогічна освіта вчителів — спроба визначення основ змісту програм вищих студій//Опікунча педагогіка як дисципліна наукова і предмет студій — самовизначення, стан, застосування. — Ольштин, 1995. — 5 с.

Kształcenie pedagogow opiekuńczych w Wyzszych Skolach Pedagogicznych — proba okreslenia podstawowych tresci programu studjow wyzszych: W: "Pedagogika opiekuńcza jako

dyscyplina naukowa i przedmiot studiow — samookreslenie, stan, zastosowanie". Olsztyn 1995. — S. 5.

12. Освіта вчителів зінтегрованої Європи// Модель вчителя-вихователя в зінтегрованій Європі. — Ченстохова, 1994/95. — 4 с.

Kształcenie nauczycieli Zintegrowanej Europy: W: "Model nauczyciela-wychowawcy w Zintegrowanej Europie". Czestochowa 1995. — S. 4.

13. Роль психопедагогічної діагностики в шкільних ситуаціях//Дитина в шкільних і позашкільних закладах в період трансформації суспільного устрою. — Ченстохова, 1995. — 9 с.

Rola diagnostyki psychopedagogicznej w sytuacjach szkolnych: W: "Dziecko w placowce szkolnej i pozaszkolnej w okresie transformacji ustrojowej". Czestochowa 1995. — S. 9.

14. Дитина з відхиленнями в поведінці в ролі учня і колеги//Методологічні проблеми опікунської педагогіки. — Зелена Гура, 1991. — 5 с.

— Dziecko z zaburzeniami w zachowaniu w roli ucznia i kolehi: W: "Metodologiczne problemy pedagogiki opiekuńczej". WSP Zielona Gora 1991. — S. 5.

15. Специфічні потреби вихованців будинків дитини//Проблеми опікунсько-виховні. — 1987. — №3. — 3 с.

Specyficzne potrzeby wychowankow domow dziecka: "Problemy Opiekunczo-Wychowawcze" №3 z 1987. — S. 3.

16. Діагностування дітей з відхиленнями в поведінці//Проблеми опікунсько-виховні. — 1992. — №8. — 3 с.

Diagnostowanie dzieci z zaburzeniami w zachowaniu: "Problemy Opiekunczo-Wychowawcze" №8 z 1992. — S. 3.

17. Система опіки над дітьми з неблагополучних сімей (Продовження і зміна)//Вибрані проблеми опікунської праці і ресоціалізації. — Жешув, 1996. — 12 с.

System opiek nad dzieckem z rodzin zagrodzonych (Kontynuacja i zmiana): W: "Wybrane problemy pracy opiekuńczej i resocjalizacji" Rzeszow 1996, WSP — S. 12.

18. Наслідки незадоволення психічних потреб суспільних сиріт (звіт про дослідження). — Жешув, 1996. — 224 с. (у співавторстві, авторських 9 с.).

Skutki niezaspokojenia potrzeb psychicznych sierot społecznych (raport z badan): — Rzeszow, 1995. Wydawnictwo WSP. — S. 224.

19. Обумовленість розвитку агресії в дітей молодшого шкільного віку//Проблеми опікунсько-виховні. — 1993. — №6. — 4 с.

Uwarunkowania rozwoju agresji u dzieci w młodszy m wieku szkolnym: "Problemy Opiekunczo-Wychowawcze" № 6 z 1993. — S. 4.

20. Потреби розвитку учнів і умови виховання в шкільному середовищі//Проблеми опікунсько-виховні. — 1995. — №2. — 4 с.

Potrzeby rozwojowe uczniow a warunki wychowania w srodowisku szkolnym: "Problemy Opiekunczo-Wychowawcze" №2 z 1995. — S. 4.

21. Про вдосконалення і неперервну освіту вчителів (Проблеми і сумніви)//Інформаційний бюлетень. Перемишль. — 1992. — №14/15. — 6 с.

O doskonaleniu i kształceniu ustawicznym nauczycieli (Problemy i rozterki): W: "Biuletyn informacyjny". Przemysl № 14/15 z 1992. — S. 6.

22. Місце і роль молодіжних будинків культури в системі освіти і виховання//З портфеля перемишльського педагога. — Перемишль, 1980. — 6 с.

Miejsce młodzieżowych domow kultury w systemie oswiaty i wychowania: W: "Z teki przemyskiego pedagoga". Przemysl 1980. — S. 6.

23. Молодіжний будинок культури в Перемишлі//Річник Перемишльський — 1984. — 8 с.

Młodzieżowy Dom Kultury w Przemyslu: Rocznik Przemyski 1984. — S. 8.

24. Функції і завдання закладів повної опіки в період трансформації суспільної системи//Опіка і виховання в період трансформації суспільної системи. — Ченстохова, 1996. — 5 с.

Funkcja i zadania placówek opieki całkowitej w okresie transformacji systemowej: W: "Opieka i wychowanie w okresie transformacji systemowej". Czestochowa 1996. — S. 5.

25. Будинок дитини як середовище життя і виховання//Форми праці опікунсько-виховної/під ред. І.Бронделя і С.Бадара. — Ченстохова, 1997. — 18 с.

Dom dziecka jako srodowisko zycia i wychowania: W: "Formy pracy opiekunczo-wychowawczej" — pod redakcja J.Bragiel i S.Badara. Czestochowa 1997. — S. 18.

26. Освіта і професійний розвиток опікунських педагогів//Стан і розвиток опіки і виховання в Польщі. — Краків, 1996. — 5 с.

Kształcenie i rozwój zawodowy pedagogow opiekunczych: W: "Stan i koncepcja rozwoju opieki i wychowania w Polsce". Krakow 1996. — S. 5.

27. Потреби розвитку учнів і умови виховання в шкільному середовищі//Педагогічний портфель. — Перемишль. — 1996. — №3. — 6 с.

Potreby rozwojowe uczniow a warunki wychowania w srodowisku szkolnym: "TeKa pedagogiczna". Przemysl №3 z 1996. — S. 6.

28. Функція і завдання закладів повної опіки в період трансформації суспільної системи//Інформаційний бюлетень. Перемишль. — 1993. — №1. — 5 с.

Funkcja i zadania placówek opieki całkowitej w okresie transformacji systemowej: W: "Biuletyn informacyjny". Przemysl №1 z 1993. — S. 5.

29. Шкільна система Східної Європи в період трансформації (проблеми і загрозливе становище)//Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. — Івано-Франківськ, 1997. — 6 с.

Чередрецкая Барбара. Социально-педагогические основы предупреждений отклонений в поведении детей младшего школьного возраста.

Диссертация в виде монографии на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.01 — теория и история педагогики.

Диссертация содержит исследование связей отклонений в поведении детей младшего школьного возраста с факторами семейной и школьной среды; условий эффективной коррекции поведения учащихся.

Anatasion

Cheredretskaya Barbara. Social and educational fundamentals for anticipating departures from conduct among children of junior school age.

A monographic thesis for a doctor of education's degree. Speciality 13.00.01 — theory and history of education.

The thesis investigates departures relations in the conduct of junior schoolchildren together with factors of home and school environment, sheveys conditions of efficient remedy in schoolchildren conduct.

Ключові слова: педагогічний аналіз, відхилення, поведінка, діти молодшого шкільного віку, шкільне середовище, родинне середовище, педагогічна корекція.

Barbara Cheredretskaya

Обласна асоціація молодих істориків
284000, м.Івано-Франківськ, вул. Грюнвальдська, 3.
Підписано до друку 25. 03. 1997 р. Формат 60x84/16.
Ум.друк. арк. 2,4. Обл.-вид. арк. 2,4. Тираж 100.

485000

AB 37.367